

נוטריון קונו

מסע ביבליוגרפי - גליון 31 / ערב ראש השנה תשע"ו

תוכן:

- סדר אכילת הסימנים בליל ראש השנה - קוני, איטליה
- איומים על הגנב
- מליצות בעלים
- רישום על ספר - תיעוד מאסיפת נציגי הקהילות היהודיות בפרשבורג, בשנת 1735
- ספר איוב - העותק של מרת מרים מירל תאומים מוינה
- שריפה ברחוב היהודים בפרנקפורט דמיין, תקס"ט
- מראה כהן גדול - הרא"ה קוק ורבי איסר זלמן
- קיצור חובת הלבבות, כתב-יד מאת החכם יב"ף

סדר אכילת הסימנים בליל ראש השנה - קוני, איטליה

ל"קדם בית מכירות" הגיעו בזמן האחרון מספר כתבי יד של מחזורי תפילות ופיוטים, שנכתבו במאה ה-19 בעיר קוני (קונאו Cuneo), אשר במחוז פיימונטה, בצפון-מערב איטליה. בכמה מכתבי היד מצאתי נוסח מעניין ולא מוכר של סדר אכילת הסימנים בליל ראש השנה.

לא נאריך כאן במקורותיו של המנהג, רק נציין כי בין סוגי הירקות והפירות הנאכלים בליל ראש השנה לסימן טוב, יש כאלה המשותפים לכל הקהילות (כגון תמר, דבש), ויש שהיו ייחודיים למקום מסוים.

כך לדוגמא כותב הטור בעניין זה (הלכות ראש השנה, סימן תקפג): "ומה רבו המנהגים, כל מקום ומקום לפי מנהגו. באשכנז, רגילין לאכול בתחילת הסעודה תפוח מתוק בדבש, לומר תתחדש עלינו שנה מתוקה, ובפרובינצא (=פרובנס) נוהגין להביא על השולחן כל מיני חידוש, ואוכלין ראש כבש והריאה. ראש כבש - לומר נהיה לראש ולא לזנב, והריאה - לפי שהיא קלה..."

בעניין מנהג אכילת הריאה, שהזכיר הטור, נאמרו טעמים רבים: לדוגמא, לפי ה"כל בו" היא נאכלת "משום שמאירה את העינים", ואילו רבי חיים פאלאג'י כותב (בספרו 'מועד לכל חי'): "ואני נהוג לאכול ריאה אחר כל היהי רצון, ואני אומר ראה נא בעונייננו..."

במשנה ברורה (סימן תקפג, ס"ק א) כתב על דברי השולחן ערוך: "וכשיאכל רוביא יאמר 'יהי רצון שירבו זכויותנו'..." - "והוא הדין מה שנקרא בלשונות אחרים לשון רבייה יאכל, כל מדינה ומדינה כלשונה".

בנוסח קהילת קוני, מופיעים שני מינים ייחודיים, שלא מצאתי זכרם (לעת עתה) במקומות אחרים: בצל - "שנזכה לחסות בצל כנפך", ואבטיח - "שנשים בך בטחוננו".

מלבד זאת, מופיעים בנוסח זה תפילות ייחודיות לאמירה לאחר האכילה, להלן עמודים מתוך אחד מכתבי היד:

לראש השנה

בשני לילות של ראש השנה לסימנא

מילתא אוכלים את הפירות

והמאכלים האלו ויכל כל אחד ואחד

בהם אומרים פסוקים מענינו אורנו

דבר לבקש רחמים מה' ותברך שיעלה

זרוננו למנוחה לפטו אמן כן יהי רצון:

טוב לאכול בלילות הללו כל מי

מתיקה ולכן טוב למכול פרוסה

המוציא ברבשו:

אחר אמילת המוציא מברכים בורא

פרי העץ על התמרים ^{dattoli}

ואחר אמילתם קצת מהם אומרים

יהי רצון מלפניך יי אלקינו

ולקח אבותינו שיתמו

שונאנו וקיים בנו מקרא

שכתוב צדיק כחמר יפרח
מארץ בלבנון ישגה:
ficbe תאנים

יהי רצון מלפניך יי אקינו
ואקי אבותינו שתחריש
עלינו שנה מתוקה וקיים בנו
מקרא שכתוב התאנה
חנניה פניה והצפנים סמך
נתנו ריח קומי לך רעיתי יפתי
ולכי לך:

pomi granati רמונים

יהי רצון מלפניך יי אקינו
ואקי אבותינו שגבר
זכויות כרמון וקיים בנו מקרא
שכתוב אשקך מיין הרקח
מיעסים רמוני:

pescer דגים

יהי רצון מלפניך יי אקינו
ואקי אבותינו שגברה
וגרבה דגים. ותשיג עולין
בעינא פקיהא וקיים בנו
מקרא שכתוב וידגו
לירוש בברכה:
התורה

porringe מרתי

יהי רצון מלפניך יי אקינו
ואקי אבותינו שיכרתו
שונאנו וקיים בנו מקרא
שכתוב וכרתי להם ברית
שלום ברית עולם יהי
אותם ונתתם והרבתי אותם

ונתתי את מקדשי בתוכם
לעולם:

Bietle חביא

יהי רצון מלפניך יי אקינו
ואקי אבותינו שירבו
זכויותינו וקיים בנו מקרא
שכתוב ירויון מרשן ביתך
ונחל עמך תשקם: כי עמך
מקור חיים באורך נראה

אור:

Biada סלקא

יהי רצון מלפניך יי אקינו
ואקי אבותינו שישתלקו
מקרא שכתוב סולו סולו
המסלה סקלו מאבן הרימו

נס על העמים:

suecke קרא

יהי רצון מלפניך יי אקינו
ואקי אבותינו שיקרע
גזר דינו ויקראו לפניך זכויותינו
וקיים בנו מקרא שכתוב
וקרא להם אילי הצדק
ממע יי להפאר:

Cypole בצל

יהי רצון מלפניך יי אקינו
ואקי אבותינו שגברה
לחסות בצל כנפך וקיים
בנו מקרא שכתוב יושב
בסתר עליון בצל שר
יתלונן: מה יקר חסדך
אקים ובני אדם בצל

בנפיק יחסיון:

Cocumeri
אבטיח

יהי רצון מלפניך יי אלקינו
ולאקי אבותינו שנשים
בך בטחוננו וקנים בנו
מקרא שכתוב בטחו בי
עד עת כי ביה יי צור
עולמים: והביטח ביין חסד
יסובבנו:

Polmone
ריאה

יהי רצון מלפניך יי אלקינו
ולאקי אבותינו שנהיה
קלים לעשות רצונך ויהיו
מזונותינו בקלות וללא
ברחק ויאירו עינינו
בחורתך וקיים בנו מקרא

שכתוב מנשרים קלו מאריות
גברו: טעמו וראו כי טוב
יי אשרי הצבר יחסה בו:
יראו את יי קדושיו כו
אין מחסור ליראיו: אור
זרוע לצדיק ולישרי לב
שמחה: כי עמך מקור
חיים באורך נראה אור:
פקודי יי ישרים משמח
לב מצות יי ברה מאירת

עינים: *Testa di agnello*

ראש כבש

יהי רצון מלפניך יי -
אלקינו ולאקי אבותינו
שנהיה לראש ולא לזנב
וזכר לאילן של יצחק אבינו

עליו השלום:

Pomo
תפוח

יהי רצון מלפניך יי אלקינו
ולאקי אבותינו שתחדש
עלינו שנה מתוקה: ויקוים
בנו מקרא שכתוב ראה ריח
בני כריח שדה אשר ברכו
יי: ומקרא שכתוב תחת
התפוח עזרתך ומתוקה
שנת העובר וככתוב ותהי
בפי כדבש למתוק ומתוקי
מדבש ונופת צופים:
ואוכל אחר כך ערמוניות ושאר
מש מתוקה:

Castagne

ערמוניות

ברוך אתה יי אלהינו מלך
העולם ברא פרי
העץ:

לסיום נושא זה, נזכיר כאן את דפי "ורקת אלעסל" (בערבית: דף הדבש) שהיו נדפסים מדי שנה בעיר תוניס שבתוניסיה. להלן סריקה של אחד מהם (בצדו השני מופיע לוח שנה, עם פרטים וזמנים הקשורים לקהילה ותולדותיה ועוד). בחלק השמאלי-עליון ניתן לראות את סדר אכילת הסימנים כפי שהיה נוהג בתוניס.

הסימנים הם:

אלשריחה = תאנה, אלרמאן = רימון, אלתפאח = תפוח, אלזולאן = שומשום, אלקרע = דלעת, אלסלק = סילקא/חזרת, אלפול = פול, אלתום = שום, אלעסל = דבש, אלראס = ראש, אלחות = דגים.

ניתן לראות שלפחות במקרה של השום, התפילה מתאימה רק לשם בשפה הערבית.

ורקת אלעסל

קדוש ליל ראש השנה	סדר ליל ראש השנה
<p>וביום שמתחמם ובמזעזעם ובקראשי חרשכים ותקעתם בחצצרת על עלתיכם וער זכתי שמיכם ותיו לקם לזכרון לפני אלהיכם אני יי אלהיכם :</p> <p>סברי מלנן ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם בורא פרי הנפן :</p> <p>ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר בחר בנו מכל עם ורוממנו מכל לשון וקדשנו במצותיו ותתן לנו יי אלהינו באהבה את יום הזכרון הזה את יום טוב מקרא קדש הזה יום הרועה באהבה מקרא קדש זכר ליציאת מצרים וברוך מלכנו אמת וקום לעד ברוך אתה יי מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון :</p> <p>ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה :</p>	<p>יהי רצון מלפניך יי אלהינו ואלהינו אבותינו שתהא שנה זו הבאה עלינו טובה ומתוקה כדבקה :</p> <p>יהי יי אלא שירבו זכויותינו כרפון :</p> <p>יהי יי אלא שתהא שנה זו הבאה עלינו טובה ומתוקה כדבקה :</p> <p>יהי יי אלא שירבו זכויותינו בשמשמין וקראו לפניך זכויותינו :</p> <p>יהי יי אלא שתקדע רוע גור דיננו וקראו לפניך זכויותינו :</p> <p>יהי יי אלא שיסתלקו אויבנו וכל מבקשי רעתנו מפנינו :</p> <p>יהי יי אלא שיפולו שונאינו לפנינו :</p> <p>יהי יי אלא שיתמו אויבנו ושנאינו וכל מבקשי רעתנו מפנינו :</p> <p>יהי יי אלא שתהא שנה זו הבאה עלינו טובה ומתוקה כדבש מראשית השנה ועד אחרית שנה :</p> <p>יהי יי אלא שנתה לראש ולא לזנב ותזכור לנו אילו שר יצחק אבינו ע"ה :</p> <p>יהי יי אלא שנתה נגדך כדגים :</p>
<h2>שם אל קמתי לברך</h2>	
<p>שם אל קמתי לברך עלי פשעי אשתוממה ואספוק בה ער ורד על יום הרון את ורחמה יום בו לא אוכל ברוך לתוק ולשאת קומה יה אשר אין לו ערד זכור לנו היום ברוך קדומה רחמנו אדבר לן קיימת דאברהם רחמיא</p> <p>לנפשי אומרה שובי אל אלו ובו תחסי כי בו כסת לבי וכי הוא אומצי ועורצי מלוחמי ומשומי הוא וריב את ריבי וצד הכל בהכמה כי הוא סלעי וצור משושי וצד הכל בהכמה רחמנו אדבר לן קיימת דאברהם רחמיא</p> <p>מה אומר מה אדבר יום תבוא עת קפדה יום אהיה כצל עובר יום פחד ורעה וכנכל אשבר בלי תאוה וכלי חמדה יום אהיה מחפר צידה בדרך אהובה נעקומה רחמנו אדבר לן קיימת דאברהם רחמיא</p> <p>האל תמים דרבו ואין שני לצדו בסתר עבים סבו ואין עוד מלבדו ירחם נבאה בחלבו חמרא מפורו יום תעמוד קננו הגויה ותשקמה רחמנו אדבר לן קיימת דאברהם רחמיא</p>	
<h2>הושענות לסוכה</h2>	
<p>למען אמתך למען ברוךך למען גדלך למען דתך למען חסדך למען ועודך למען זכרך למען חסדך למען טובך למען ישרך למען כבודך למען חסדך למען מלכותך למען נצחך למען סודך למען עוד למען פארך למען צדקתך למען קדושתך למען רחמנותך למען שכנתך למען תורתך :</p> <p>למענה מלך מלכים מתהלל בשירים : למענה נאמן בברית ומקיים אמונים : למענה מוסר נפלים ודלים כף נעורים : למענה עונה עשוקים מיר צרים אנונים : למענה פועל ישועות בזכות אבותינו וחזרים : למענה צדיק ומצדיק במשפטים ושרים : למענה קדוש נקראת כפי מראבים משוררים : למענה רם וגשא ומשגת ביצורים : למענה שמעתהפלות עמך ישראל עודם מדברים : למענה תומך עורמו בהסר וברא אורו בעשרה מאמרים :</p>	

Vente en Gros & Détail
chez : **RUAN PERE & FILS** TUNIS
40, Rue des Maitres - Téléph. 12.34

וחותם יד כל אדם בו

בשערי ספרים ובכריכותיהם מצויים פעמים רבות רישומים מעניינים, חתימות, מליצות בעלים ושירים. לעתים, רישום קצר על ספר מתעד סיפור שלם.

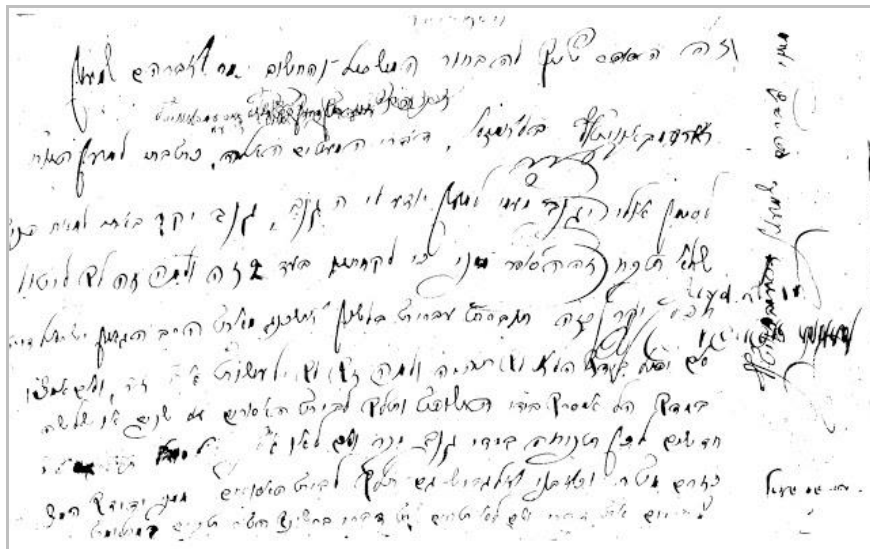
להלן מספר רשימות בנושא זה.

איומים על הגנב

בעלי הספרים היו נוהגים לכתוב על ספריהם איומים על גונב הספר, לצד ברכות על הקורא בו (מבלי לגונבו, כמובן). כך לדוגמא, נפוץ בעיקר אצל התימנים רישום המליצה (במספר גרסאות): "הקורא בו ישמח והגונבו ימח".

להלן רישום בעלות על ספר 'זרע ישראל', דרשות ב' לשון אשכנז" (גרמנית) מאת ר' ישראל דייטש (תק"ס-תר"ג), אב"ד בייטעהן (שלזיה), שסריקה שלו מצאתי בפרוייקט Google Books.

ברישום משעשע זה מנסה הבעלים לשכנע את הגנב, בחוסר הכדאיות שבגניבה, ואף מאיים עליו במאסר של כמה חודשים:

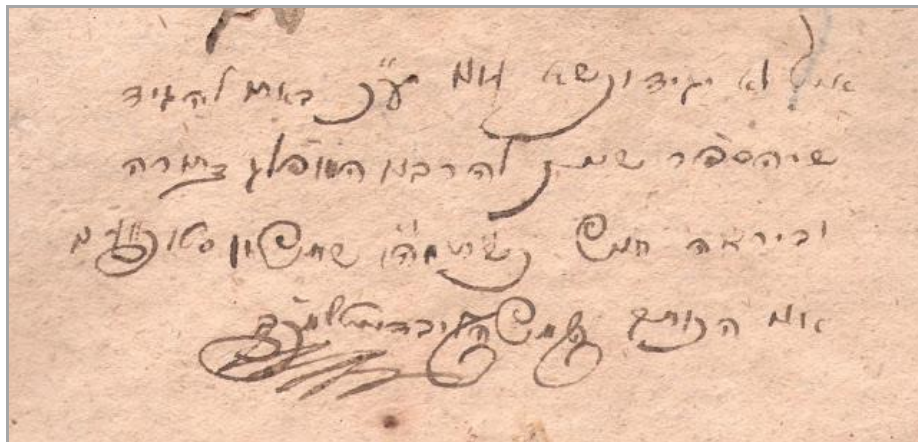
הסריקה לא ברורה, ועל כן דילגתי על המקומות שלא היו ברורים לי (ההדגשות הן שלי):

זה הספר שייך להבחור המשכיל והחשוב כמר אברהם שמעון --- בלאמזא, דברי המעולים האלה כתבתי למען --- לסמוך אולי יגנב מעמי, למען יודע לי הגנב. **גנב יקר באתי לחלות** [?] **פניך** [?] שלא תקח זה הספר ממני כי לקחתיו בעד 2 ז-- ולמה זה לך ליטול -- יקר כזה חוברת עברית בלשון אשכנז מאת הרב הגאון ישראל דייטש, אם יפול בידך הלא -- ולמה זה לך לעשות -- **ואם אמצא בידך הלא אמסוך בידי השופט ותלך לבית האסורים על שנים או שלשה חדשים**, לכן תניחה [?] בידי גנב יקר ואם לאו -- כזרם מטר -- **גם תלך לבית האסורים**, ממני ידיך המ--

מליצות בעלים

להלן מספר מליצות בעלים שנאספו אצלי בזמן האחרון:

א. מליצה על הפסוק "אם לא יגיד ונשא עונו" (ויקרא ה, א):

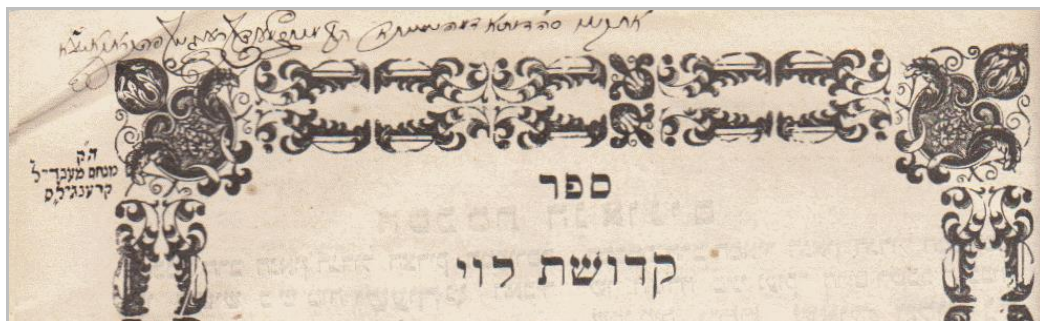

אם לא יגיד ונשא עונו, ע"כ [על כן] באתי להגיד

שזה הספר שייך להרבני המופלג בתורה וביראה חיים כש"ת מה"ו שמשון סטופווע נ"י

אני הכותב הק' משה ליב דייטש מפ"ב [מפרשבורג]

ב. ר' יוסף לייכטר מהספריה הלאומית העשיר אותי במליצה נוספת, שמצא במסגרת עבודתו בסידור אוסף ספרי החסידות של פרופ' מרדכי (מרטין) בובר.

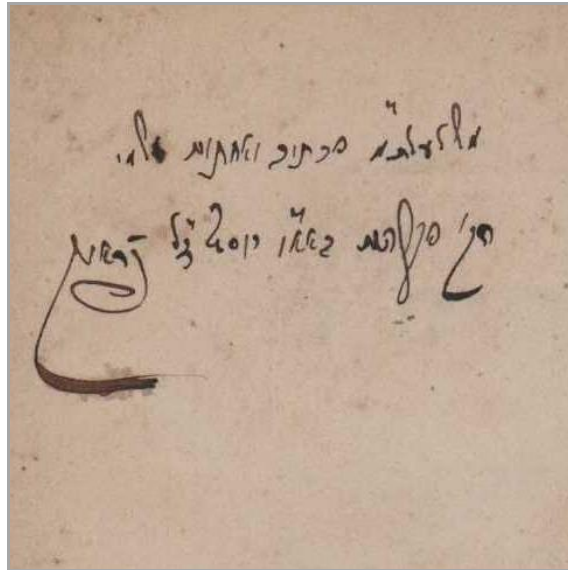
מדובר בספר קדושת לוי על פרקי אבות, למברג תרכ"ב.

החתימה בראש השער: "אתקינו סהדותא דמהימנותא הק' [טן] מנחם מענדל קרענגיל פה ק"ק קראקא", ושוב באותיות מרובעות: "הק' [טן] מנחם מענדל קרענגילס".

המליצה היא על פי הקטע מהזהר (שמות, דף פח, ב), "אתקינו סעודתא דמהימנותא" (תרגום מארמית: הכינו את סעודת האמונה), שהפך ל"אתקינו סהדותא" דהיינו עדות (סהדותא = עדות) על כך שהספר שייך לבעליו.

על תולדות רבי מנחם מענדל קרנגיל מקראקא (תר"ז-תר"צ), מחבר "תורת עירובין" ועוד, ראה: הרב מאיר וונדר, אנציקלופדיה לחכמי גליציה, כרך ד, עמ' 627-630.

ג. רישום-בעלות בראשי תיבות, שנכתב על ספר 'כוס תנחומים', פרנקפורט דמיין 1867 (תודה לר' אבישי אלבוים, מנהל ספריית הרמב"ם בתל אביב, ששלח לי תמונה זו):

משלעלת"מ אכתוב ואחתום של מי
הק' אברהם באא'ו יוסף ז'ל פראנק

משלעלת"מ = משום לפני עיוור לא תתן מכשול

ד. על נוסח רישום הבעלות הנפוץ "תנו רבנן לעולם יכתוב אדם שמו על ספרו..." כתבתי בעבר. זהו אחד מרישומי הבעלים הנפוצים ביותר, ואני מוצא אותו בספרים שהגיעו מכל ארצות התפוצה היהודית, בכתבי ספרדית ומזרחית, בכתבי איטלקית ובכתבי אשכנזית.

לאחרונה היה לפניי עותק של הספר Conciliador מאת מנשה בן ישראל (נדפס באמסטרדם בשנת 1650). לעותק זה כריכת קלף רכה, ועליה מצאתי את רצף האותיות הבא:

ת"ר ליאש עס שיא רמה ושה עככ שמעס
אני הצעיר משה בכ"ר שמואל סולטאן יצ"ו

ופענוח ראשי התיבות הוא כמובן:

ת"ר ליאש עס שיא רמה ושה עככ שמעס = תנו רבנן לעולם יכתוב אדם שמו על ספרו שמא יבוא אחד רשע מן השוק ויאמר שלי הוא על כן כתבתי שמי על ספרי.

בפנים הכריכה חוזר שוב רישום זה:

רישום בעלות על ספר - תיעוד מאסיפת נציגי הקהילות היהודיות בפרשבורג, בשנת 1735

בספר מספריה פרטית שהיה למראה עיני, מצאתי רישום בעלים עם תיעוד היסטורי מעניין.

הספר: חידושי ריטב"א על מסכת חולין, נדפס בפראג בשנת תצ"ה (1735).

מן הכיתוב שבראש השער עולה כי הכותב קנה את הספר בעת ששהה בעיר פרשבורג, כשבא להשתתף באסיפת נציגי יהודים מכל המחוזות בהונגריה, לצורך תיאום המסים לקופת המלכות, אשר התקיימה בפרשבורג באותה העת.

"הספר הלז קניתי מהוני בפ"ב [=בפרשבורג] בשעת אסיפת יהודים מכל קומידאטאי [=המחוזות] הדרים שם יהודים בכל מדינת הגר [=הונגריה] להעריך מעות מלכה יר"ה [=ירושלם] מסך חמשה ועשרים אלפים לשנה, והי' [ה] מכל קומידאט שני משולחים מושבעים מהמלכה להודיע האמת מה שכל אחד בקומידאט יש לו הונו ורכושו, נעשה ההתחלה כאן בפ"ב [=פרשבורג] יום א' ר"ח טבת תקט"ו לפ"ק (=15 בדצמבר 1754) ולראי' [ה] בע"ה [=באתי על החתום] הק' [טן] יוסף בהמנוח מוהר"ר ש[נ] זנוויל ז"ל זלה"ה מק"ק לייפניק וע"ע [=ועת עתה] איתן מושבי בטא[טא]."

המלכה המוזכרת, היא מריה תרזה, שקיבלה את התואר מלכת הונגריה בשנת 1740. מריה תרזה, כידוע, לא היתה נחמדה כל כך ליהודים, בלשון המעטה. בין היתר, מיד לאחר שהוכתרה למלכת הונגריה, דרשה להעלות את מסי היהודים ל-50,000 פלורין. לאחר שהיהודים הקימו קול זעקה, ניתנה ליהודים "הנחה" למשך חמש שנים, בהן נדרשו לשלם "רק" 20,000 פלורין בשנה, אך עם הזמן עלה הסכום בהדרגה, עד שבשנת 1778 כבר חויבו היהודים לשלם 80,000 לשנה!

ברישום שלפנינו רואים כי בשנת תקט"ו (1754) עמד סכום המס על 25,000.

את זכרו של הכותב, ר' יוסף ב"ר שמואל זנוויל כ"ץ מלייפניק, שהתגורר בעיר טאטא (Tata), מצאתי במאמר 'מקורות לקורות היהודים בהונגריה', מאת ר' ישראל גאלדברגער, בתוך: הצופה לחכמת ישראל (הצופה מארץ הגר), שנה ז', בודפשט תרפ"ג, שם (עמ' 56) נכתב עליו כי נפטר בשנת תקכ"ד (1764), וכי "היה תלמיד חכם גדול ומופלג ואיש נכבד מאד נעלה", וגם מובא נוסח מצבתו.

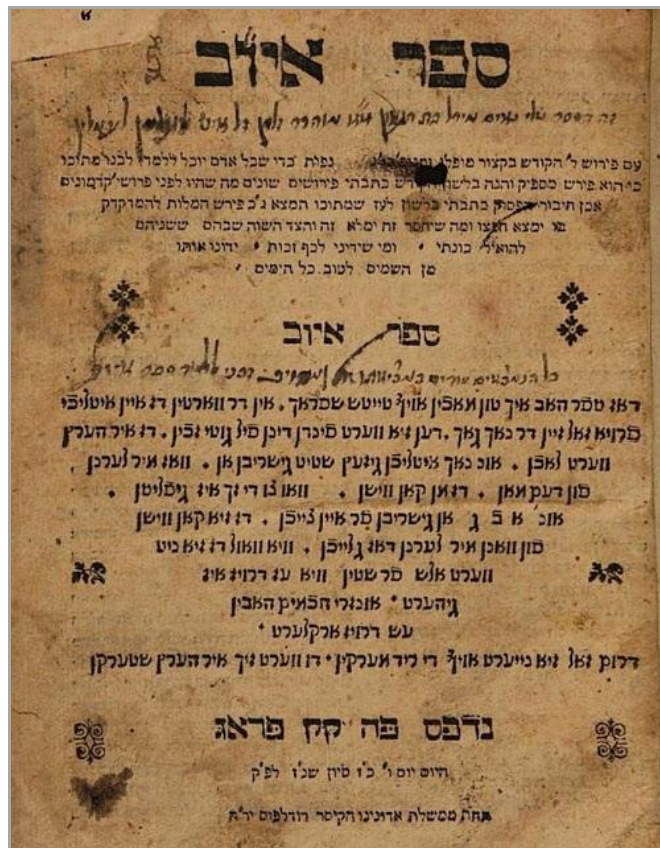
בעמ' 71-74 שם, מובאת צוואתו במלואה (מוזכרת אצל: מאיר בניהו, ו, ירושלים תשמ"ה, עמ' רלד; וראה גם: ר' יקותיאל יהודה גרינוולד, תולדות משפחת ראזענטהאל, בודפשט תר"פ, עמ' 6, הערה 2).

אביו, של ר' יוסף - ר' שמואל זנוויל כ"ץ מלייפניק - היה בין החותמים על כתב הרבנות לרבי דוד אופנהיים [ראה: שו"ת נשאל דוד, חלק ג', ירושלים תשל"ה, במבוא - עמ' כ]. שם חתם גם בקיצור: "ש'זנוויל", כפי שמופיע ברישום על הספר שלפנינו.

ספר איוב - פראג, 1597 - העותק של מרת מרים מירל, בת רבי משולם זלמן תאומים מוינה

בפריקט סריקת הספרים של גוגל (Google Books), מצאתי עותק של ספר איוב, עם שני פירושים, האחד בלשון הקודש והשני ביידיש עתיקה, שנדפס בפראג בשנת ש"ז (1597).

בראש השער רישום בעלות בכתב-יד, של אשה שהספר היה בבעלותה:

זה הספר שלי מרים מירל בת הגאון א"א [אדוני אבין] מוהר"ר זלמן ז"ל איש לעמלין

מרים מירל הנ"ל היתה בתו של רבי משולם זלמן תאומים, מאבות משפחת "תאומים" המפוארת ומגדולי העיר וינה. הוא נקרא גם "זלמן לעמלין" על שם אחד מאבותיו. בהמשך נישאה מרים מירל לרבי יעקב קאפל סג"ל העלער-ואלרשטיין מוינה (ראו: וונדר, אלף מרגליות, מס' 652; הנ"ל, אנציקלופדיה לחכמי גליציה, ה, עמ' 631-632).

הספר נשמר בווינה לאורך כל השנים, כפי שמעידות חותמות הספריה שעל גביו.

במרכז השער רישום נוסף ב[אותו] כתב-יד, שלא הצלחתי כ"כ להבינו:

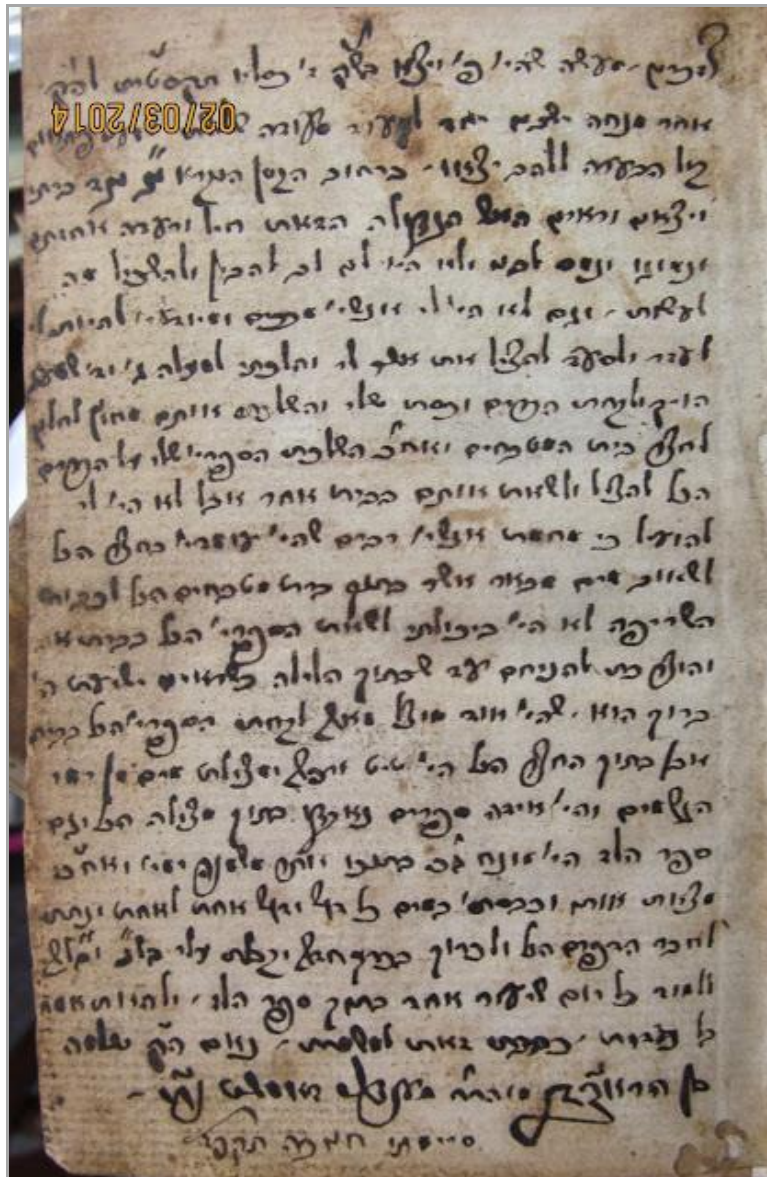
"כל הנמצאים מודים במציאותו ית' ומחויב אני[?] ללמוד ספר איוב".

גלגולו של ספר - שריפה ברחוב היהודים בפרנקפורט דמיין בשנת תקס"ט 1809

בעבר כתבתי על השריפות התכופות שפקדו את הערים והעיירות בימי קדם. שריפות אלה היו, מטבע הדברים, אויבות הספרים הגדולות.

יהודי יקר, החפץ בעילום שמו, העביר לי את התמונות הבאות, מספר 'מנורת המאור', שנדפס באמשטרדם ת"ס-תס"א (1700), וניצל משריפה שפרצה ברחוב היהודים בפרנקפורט דמיין בשנת תקס"ט (1809).

בדף שלפני השער הוסיף הבעלים בכתב-ידו את העדות הבאה:

"לזכרון, מעשה שהי' פ' ויצא בש"ק ז' כסליו תקסט"ת [תקסט"ט] לפ"ק, אחר מנחה ישבנו יחד לסעוד סעודה שלישית, שמענו פתאום קול הבערה ללהב יצאו, ברחוב הקטן הנקרא י"ג [=יודן-גאסה Judengasse, רחוב היהודים] נגד ביתי, ויצאנו וראינו האש הגדולה הזאת, חיל ורעדה אחזתנו ונמוגו ונמס לבנו ולא הי' [לנו לב להבין ולהשכיל מה לעשות, וגם לא הי' [לי אנשי] מוכרים ומיודעי] להיות לי לעזר ולסעד להציל את אשר לי, והלכתי למעלה ג' וד' שטעג הויך [=קומות] ולקחתי הכרים וכסתי שלי והשלכתי אותם מחוץ לחלון לחצר בית המטבחים ואח"כ השלכתי הספרי' שלי על הכרים הכל להציל ולשאת אותם בבית אחר, אבל לא הי' לי להועיל, כי מחמת אנשי' רבים שהי' עומדים בחצר הנ"ל לשאוב מים מבאר אשר בתוך בית מטבחים הנ"ל לכבות השריפה לא הי' ביכולתי לשאת הספרי' הנ"ל בבית אחר] והוצרכתי להניחם עד שבתוך הלילה כשראינו ישועת ה' ברוך הוא, שהי' אוד מוצל מאש, לקחתי הספרי' הכל בבית, אבל בתוך החצר הנ"ל הי' טיט ורפש ומצולת מים מן ימי הגשמים והי' איזה ספרים נאבדו בתוך מצולה הנ"ל וגם ספר הלז הי' מונח ג"כ בתוכו יותר משמנה ימי' ואח"כ מצאתי אותו וכבסתי' במים כל דף ודף אחת לאחת ונתתי לחבר הדפים הנ"ל ולכרוך בכרך חדש וקבלתי עלי בל"ג ובל"ש [=בלי נדר ובלא שבועה] ללמוד כל יום שיעור אחד בתוך ספר הלז, ולהיות אמת בל נעדרת, כתבתי זאת למשמרת, נאם הק'טן] שלמה בן הראב"ד מוהר"ר מענדלי זאמשט נר"ו."

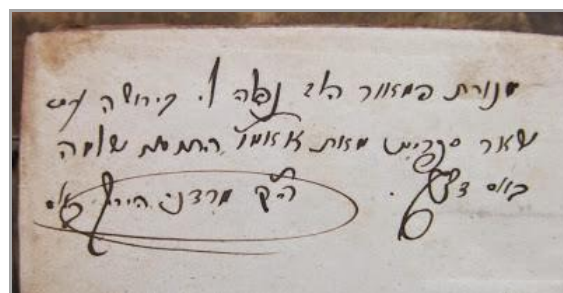
הכותב, רבי שלמה באס, בנו של רבי מענדלי זאמשט באס, שהיה דיין וראב"ד בעיר פרנקפורט דמיין (ראה אודותיו: הרב מרדכי הורוויץ, רבני פרנקפורט, עמ' 272), חותם בפסק דין אחד משנת תקס"ד, לצד אביו ולצד הגאון בעל ההפלאה (ראה: קובץ ישורון, כד, עמ' רצא).

רבי שלמה קיים את נדרו, סיים את הספר בלימוד יום-יומי, ובתחתית הרישום הנ"ל, הוסיף לימים:
 "סיימתי חנוכה תקפ"ז" (1826).

והנה שער הספר, שניכרים בו היטב סימני הבוץ:

לימים עבר הספר לידי בנו של רבי שלמה, רבי מרדכי הירש, שהוסיף את חתימתו על הספר:

"מנורת המאור הלז נפלה לי בירושה עם שאר ספרים מאת אאמ"ו התורני שלמה באס זצ"ל, הק' מרדכי הירש באס".

מראה כהן גדול - שתי תמונות, הרב קוק ורבי איסר זלמן

הנה שתי תמונות יפות שמצאתי לא מזמן בארכיון שהגיע ל"קדם בית מכירות".

לצד הראי"ה קוק ניצב ידידו הגאון רבי איסר זלמן מלצר. כפי הנראה, מדובר בטקס כלשהוא (חנוכת הבית?) של בית החולים "ביקור חולים".

את התמונות צילם הצלם הירושלמי הנודע צדוק בסן.

ואני אמרתי הן לא קצרה יד השיר לכלול מזכרת הי' שערים [...] בי"ב מלות [...] לעני שבישראל ל
כמוני היום להביא את שפ"ר הזכרונות¹ בשיר קצר הכמות ורב הא' [יכות] למען ירוץ קורא בו
ויהיה שגור בפיו ולבבו ובקרב ישים אור בו².

קום משכ"הו כי זה היום

יחד בַּחֲוֹן / לַעֲבֹד בְּכַחֲחוֹן

לְשִׁמוּ עֲשֵׂה / נִכְנַע וְתַתְּנָשָׂא

שׁוּב וְחֶשֶׁב / לְפָרוֹשׁ וְלֶאֱהָב

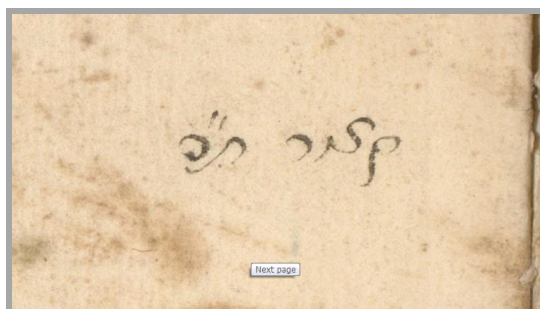
הצעיר יב"ף

וכך נרמזו שיערי ספר "חובת הלבבות" בשיר:

יָחַד: יחוד האל. בַּחֲוֹן: בחינה. לַעֲבֹד: עבודה. בְּכַחֲחוֹן: בטחון. לְשִׁמוּ עֲשֵׂה: יחוד המעשה [לשם שמים]. נִכְנַע
וְתַתְּנָשָׂא: כניעה³. שׁוּב: תשובה. וְחֶשֶׁב: חשבון הנפש. לְפָרוֹשׁ: פרישות. וְלֶאֱהָב: אהבת ה'.

שיעורתי כי מחבר השיר הוא רבי יצחק ברכיה [ב"ר יהודה אריה] מפאנו, רב ומורה צדק בקהילת לוגו (נפטר
בשנת תק"י) מפני שכך שמנהגו לחתום במספר מקומות⁴.

זמן קצר לאחר שכתבתי את הדברים, גיליתי באתר הספריה העירונית של פרנקפורט דמיין, סריקה של
כתב-יד בכתביה איטלקית (סימנו: Oct. 263), אשר בראשו מופיע השיר הנ"ל, וגם כאן בחתימת יב"ף. יחד
עם זאת, שמחתי לגלות גם את חיבורו של אותו חכם: קיצור חובת הלבבות.

שער כתב-היד: "קיצור ח"ה [חובת הלבבות]"

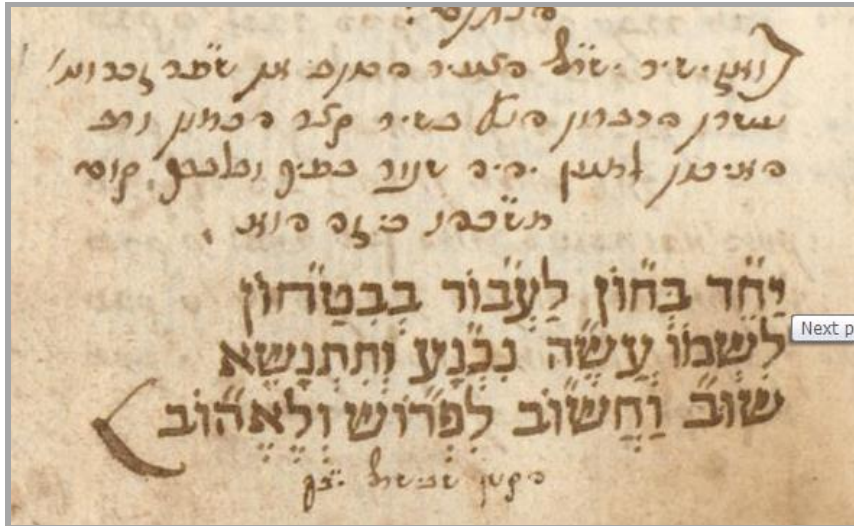
קודם שאסקור את החיבור שבכתב-היד, אביא את השיר עם ההקדמה כפי שהוא מופיע שם:

¹ עפ"י אסתר ו, א: "וַיֹּאמֶר לְהִבִּיא אֶת סֵפֶר הַזְּכָרוֹת".

² עפ"י ירמיהו ט, ז: "וּבִקְרָבוֹ יִשִּׁים אָרְבוֹ".

³ אולי כוונתו לרמז לדברי רבינו בחיי שהכניעה האמיתית היא רק לאחר שהאדם מתנשא על בעלי החיים (שער הכניעה, פרק ב): "אבל הכניעה היא אשר תהיה אחר רוממות הנפש והתנשאה מהשתתף עם הבהמות במדותם המגונות וגבהותה מהדמות במדות פחותי בני אדם ביתרון חכמה ויקרת נפשו וידיעה ברורה במדות הטובות והמגונות".

⁴ מספר חכמים ידועים בשם "יצחק ברכיה מפאנו". לא אכנס כאן לבירור הפרטים, אך אציין כי אין להחליפו ברבי יצחק ברכיה מפאנו - אחיינו וחתנו של הרמ"ע מפאנו, או בבנו בכורו של הרמ"ע שנקרא אף הוא בשם זה. רבי יצחק ברכיה מלוגו, חותם כ-יב"ף, בשאלה הלכתית המובאת בספר פחד יצחק לר"י למפרונטי, חלק שלישי, ונציה תקנ"ח, אות חת, דף ס' 1, בערך 'חתיכה עצמה נעשית נבלה', וכן בהסכמה על ספר "פחד יצחק" לרבי יצחק לאמפרונטי, שנדפסה בראש החלק הראשון, ונציה תק"י.

"ואז ישיר ישראל"ל הצעיר הכותב את שפ"ר זכרונר[ת] עשרת הדברות הנ"ל בשיר קצת הכמות ורב האיכות למען יהיה שגור בפיו ובלבבך, קום משכה"ו כי זה הוא

יחד בחון / לעבד בכתחון

לשמו עשה / נכנע ותתנשא

שוב וחשב / לפרוש ולאחב

הקטן שבישראל יב"ף.

משום מה, הדגיש המחבר (בסימן גרשיים [']) כפי שהיה להדגיש נהוג בעבר) את המילה "ישראל" שבראש הקטע, ומסיבה זו החליטו רושמי כתב-היד (ברישומי המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספריה הלאומית), כי שם המחבר הוא "ישראל".

יש לציין כי גם ברישום הראשון שהבאתי, ישנו סימון גרשיים על המילה ישראל (כשכותב: "לעני שבישראל"ל"). למרות זאת, אשאר לעת עתה בהשערת הראשונה, כי המחבר הוא רבי יצחק ברכיה מפאנו.

כאמור, חיבורו של יב"ף שבכתב-היד הוא "קיצור חובת הלבבות". כאן יש להקדים מעט דברי רקע:

ספר חובת הלבבות לרבינו בחיי התקבל בדורות שאחריו כאחד מספרי היסוד בעבודת ה' ובמחשבת היהדות⁵. יעידו על כך כמובן המהדורות הרבות שזכה להם הספר בדפוס⁶, אך אחת התופעות המעניינות הם ה"קיצורים" הרבים שנעשו לספר זה במהלך הדורות. חיבורי "קיצור" לספר חובת הלבבות ידועים מכמה מחברים ומצוים בעשרות מהדורות דפוס ובכתב-יד רבים.

נזכיר במסגרת זו שניים מהקיצורים הנפוצים ביותר, אשר נעשו כבר בתקופת הראשונים, ונדפסו פעמים רבות.

האחד, הוא קיצורו של רבי מנחם בן זרח, מחכמי ספרד במאה ה-14 ותלמידו של רבי יהודה בן הרא"ש. את הקיצור שערך לחובת הלבבות כלל בספרו הידוע "צידה לדרך", בפרק העוסק בענייני ראש השנה ויום הכפורים⁷, כשהוא ממליץ לקרוא קיצור זה בעשרת ימי תשובה, פרק בכל יום.

וכך כתב בהקדמה לקיצורו⁸: "וכבר יעדתי לכתוב פרקים מדרכי התשובה ועבודת השם בעשרת ימי התשובה. וראיתי לקצר מדברי בעל חובות הלבבות מכל העשרה שערים, שאעשה קצור שער אחד לכל יום

⁵ ר' אשר ב"ר שלמיה הנזכר (לעיל ובהמשך) כותב על הספר: "מבחר כל הספרים אשר נבנו על האמונה, וסגולת כל פניני החכמה נמצא בו".

⁶ ראה: א"מ, הברמן, לחקר ספר "חובות הלבבות" ונוסחאותיו העבריות, סיני, כח, תשי"א, עמ' טז-טז, שיח, שכ-שכא.

⁷ מאמר רביעי, כלל חמישי.

⁸ שם, בסוף הפרק השביעי (לאחר מכן, החל מפרק שמיני ועד פרק שבעה עשר, כל אחד מהפרקים הוא קיצור של אחד מפרקי ספר חובות הלבבות).

מימי עשרת ימי התשובה, כי אין כמותם בכל החיבורים להזכיר עבודת ה' ב"ה, ובמקומות אוסיף מפנינים, מבחר דברים מעולפים..."

בפרק האחרון של קיצורו, מביא רבי מנחם בן זרח גם את שירו של רבינו בחיי הנזכר לעיל, וממליץ לקרוא בכל יום מעשרת ימי תשובה: **"ובעל חובות הלבבות... כתב... עשרה בתים, שבכל בית מהם רומז לכל שער משערי חבורו, וטוב לאמרם כל יום מעשית אחר הפרק"**.

במהלך השנים נדפס קיצורו של רבי מנחם בן זרח אף כחיבור עצמאי, במהדורות רבות⁹, והוא "קיצור חובות הלבבות" הנפוץ כיום.

החיבור השני קדם בזמן לקיצורו של בעל "צדה לדרך", ואף קדם לו בדפוס. אף הוא זכה למהדורות רבות, אך נדפס תמיד בעילום שם מחברו. לראשונה נדפס תחת השם "קיצור חובות הלבבות" בקושטא ר"פ (1520) בערך.

פרופ' ישראל תא-שמע¹⁰ פרסם מכתב-יד את ההקדמה לקיצור זה, שנדפסה באופן לקוי וחסר במהדורות הדפוס, ובה רואים שהמחבר הוא אחד מנכדיו של רבי משולם "הגדול" מלוניל. תא-שמע מניח כי ככל הנראה מדובר בר' אשר ב"ר שלמיה מלוניל.

בהקדמתו של ר' אשר רואים את החשיבות הרבה שהחשיבו חכמי פרובנס את השינון בספר חובות הלבבות¹¹, ומאחר וקשה להרגיל את השינון הקבוע בשל הקיפו של החומר, ערך ר' אשר את הקיצור.

בהקדמתו מספר רבי אשר על שתי "קבלות" שקיבל על עצמו. ראשית, לקרוא את ספר "חובות הלבבות" כולו סמוך לעשרת ימי תשובה: **"וקיבלתי עלי לקרוא את כל הספר הזה פעם אחת בשנה, סמוך לעשרת ימי תשובה..."**¹².

שנית, לקרוא את הקיצור שערך מדי שבוע בכל ימות השנה: **"ואחרי כן קבלתי על עצמי לקרוא כל העשרה שערים בדרך קצרה אשר כתבתי (=דהיינו הקיצור), בכל שבוע ושבוע, וחילקתי אותם לשבעה חלקים... שלשה שערים ראשונים לפי שהם מדברים מיחוד השם... קבעתי אותם לקוראם שלושתם ביום הראשון, וחמשה שערים אמצעיים אשר הם צורך האדם וחיותו... קבעתי אותם כל אחד ביומו, והשנים האחרונים לפי מעלתם... קבעתי שניהם ליום השבת..."**.

באותה הקדמה כתב ר' אשר את שציטטנו לעיל בשמו, על שירו של רבינו בחיי: **"וקבלתי עשרת החרוזים אשר כתב בחתימת ספרו, על עצמי לקוראם שני פעמים ביום בבוקר ובערב, כדי שיהיו שגורים בפי, ויהיה זהיר כל מי שיאריך בקריאתם ויכוין בהם לקבל כל העניינים אשר נכללים בהם..."**.

⁹ ואף הוכנס לכמה מהדורות סידור: סידור אור לישירים, עם כתר נהורא, כמנהג ספרד. זיטומיר תרכ"ה; בראדי, תרל"ו; סידור "שני המאורות" נוסח חב"ד. ווילנא תרל"ג, ותרע"א.

¹⁰ י. תא-שמע, קיצור ספר חובות הלבבות לר' אשר ב"ר שלמיה מלוניל, עלי ספר, י, תשמ"ב, עמ' 13-24 (=הנ"ל, כנסת מחקרים, כרך ד', ירושלים תש"ע, עמ' 133-144).

¹¹ חכמי פרובנס היו המעוררים לתרגום הספר מערבית לעברית. רבי משולם "הגדול" ב"ר יעקב מלוניל (סבו של ר' אשר הנ"ל) היה זה שביקש מרבי יהודה אבן תיבון כי יתרגם עבורו את הספר ממקורו הערבי. בתחילה תרגם רבי יהודה אבן תיבון רק את הפרק הראשון. אחריו, תרגם רבי יוסף קמחי את תשעת הפרקים האחרים, ובהמשך חזר רבי יהודה אבן תיבון ותרגם אף הוא את תשעת הפרקים הנותרים, במצוותו של רבי אברהם בן דוד מפושקירא [הראב"ד].

ראה: תא-שמע, שם. מקורות נוספים על שינון ספר חובות הלבבות באופן קבוע: א. לימוד יומיומי בספר חובות הלבבות מוזכר בדברי המגיד לרבי יוסף קארו בעל "בית יוסף" (מגיד מישירים, פרשת בהר), שאומר לו לקרוא בכל יום "קריאה א' [חת] מספר חובות הלבבות להכניע היצה"ר ולהשפילו מתוקפו..." במקום אחר (פרשת צו) אומר לו המגיד: "והאי קיצורא דחובות הלבבות חד זימנא בירחא, בכל יום פורתא" (=קיצור חובות הלבבות, עליו ללמוד בכל חודש פעם אחת, בכל יום מעט). ב. השל"ה קיצר אף הוא את ספר חובות הלבבות, בדרך מליצית, בחיבורו "עשרה הילולים", שנדפס בסוף ספרו "שני לוחות הברית", ושם מורה לשנונו "מדי יום ביומו ויחזור חלילה עד העולם..." ג. רבי יעקב ב"ר יצחק צהלון, חיבור קיצור לספר חובות הלבבות, נדפס בספר "מרגליות טובות", ונציה תכ"ה. החיבור מחולק לשלושים חלקים, למען ילמדו אותו כל יום במשך חודש שלם. הוא גם חיבר תפילות מיוחדות לאמירה אחר כל שער משערי הספר (נדפסו שם).

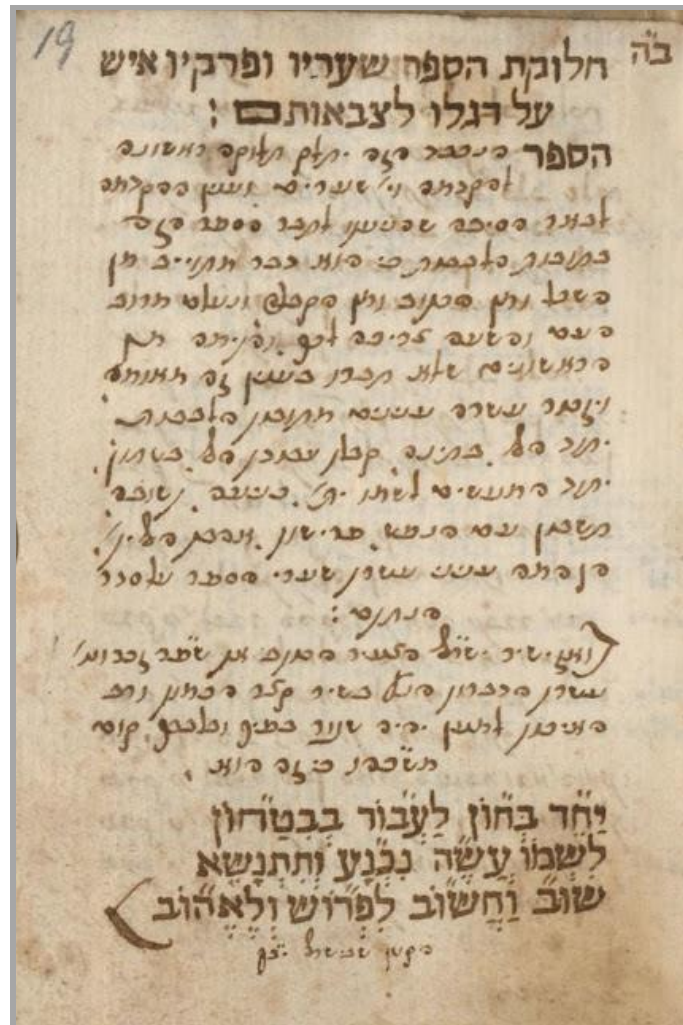
¹² בשער מהדורת ונציה תט"ו של קיצור זה (ראה תמונה בעמוד הבא) נכתב: **"...נדפס מחדש כדי לזכות בו את הרבים כל הימים מידי שבת בשבתו ובפרט בעשרת ימי התשובה"**. ר' אשר אמנם כותב על קבלתו לקרוא את ספר חובות הלבבות כולו "סמוך לעשרת ימי תשובה", אך על קיצורו כתב שיקראו בכל ימות השנה. יתכן והמדפיסים הושפעו מהמנהג שכתב בעל "צדה לדרך".

שער 'קצור חובת הלבבות' (מהדורת ר' אשר ב"ר שלמיה). ונציה, תט"ו

כעת נציג מספר עמודים מכתב-היד של החיבור מאת החכם יב"ף (תודתי לספריה העירונית פרנקפורט דמיין).

זהו עמוד ההקדמה לחיבור (את חלקו התחתון הבאתי לעיל):

חלוקת הספר שערי פרקיו איש על דגלו לצבאותם

הספר הנכבד הזה יחלק חלוקה ראשונה להקדמה ו' שערים, וענין ההקדמה לבאר הסיבה שהניעתו לחבר הספר הזה בחובות הלבבות כי הוא דבר מחוייב מן השכל ומן הכתוב ומן הקבלה ונעלם מרוב העם והשעה צריכה לכך, והתימה מן הראשונים שלא חברו בענין זה מאומה, ויזכור עשרה ענינים מחובות הלבבות: יחוד האל, בחינה, קבלת עבודת האל, בטחון, יחוד המעשים לשמו ית', כניעה, תשובה, חשבון עם הנפש, פרישות, אהבת האל ית', הן המה עניני עשרת שערי הספר על סדר הנחתם.

>ואז ישיר ישראל"ל הצעיר הכותב את שפ"ר זכרוננו[ת] עשרת הדברות הנ"ל בשיר קצת הכמות ורב האיכות למען יהיה שגור בפיו ובלבבך, קום משכה"ו כי זה הוא

יחד בחון / לעבוד בקבשחון

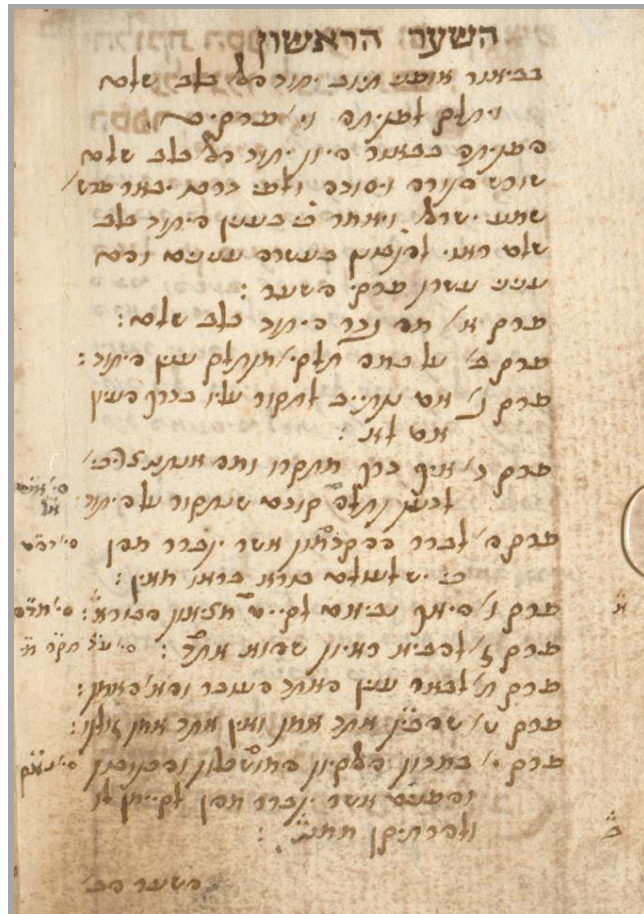
לשמו עשה / נכנע ותתנשא

שוב ותשוב / לפרוש ולאהב

הקטן שבישראל יב"ף".

כתב היד מחולק לשני חלקים. חלק אחד - סיכום מקוצר של פרקי ספר "חובות הלבבות" ונושאים. חלק שני - "מפתח" - רמזים קצרים בראשי תיבות, וסיכומים קצרים יותר. הנה דוגמא:

העמוד הראשון של החלק הראשון:

השער הראשון

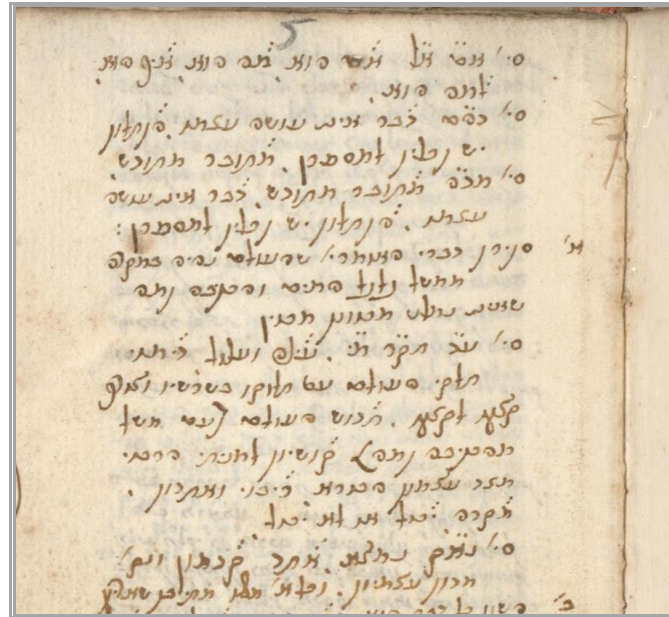
בביאור אופני חיוב יחוד האל בלב שלם ויחלק לפתיחה וי' פרקים, הפתיחה בביאור היות יחוד האל בלב שלם שורש התורה ויסודה ולפי דרכו יבאר פרש' [ת] שמע ישראל, ויאמר כי בענין היחוד בלב שלם ראוי להתבונן בעשרה ענינים והם עניני עשרת פרקי השער:

- פרק א' מה גדר היחוד בלב שלם.
- פרק ב' על כמה חלקים מתחלק ענין היחוד.
- פרק ג' אם נתחייב לחקור עליו בדרך העיון אם לא.
- פרק ד' איך דרך מחקרו ומה אנחנו צריכי' [ם] לדעת תחלה קודם שנחקור על היחוד
- פרק ה' לברר ההקדמות אשר יתברר מהן כי יש לעולם בורא בראו מאין.
- פרק ו' היאך נביאם לקיים מציאות הבורא.
- פרק ז' להביא ראיות שהוא אחד.
- פרק ח' לבאר ענין האחד העובר והא' האמת.
- פרק ט' שהבי"ת אחד אמת ואין אחר אמת זולתו.
- פרק י' במדות האלקיות המושכלות והכתובות והפנים אשר יתברר מהן לקיימן לו ולהרחיקן ממנו.

ניתן לשים לב כי בצדי העמוד ישנם תוספות בכת"י, של "סימנים" בראשי-תיבות:

"סי' [מן] א"ם א"ל", "סי' [מן] דה"ם", "סי' [מן] מד"ה", "סי' [מן] ע"ד חק"ר מ"י", "סי' [מן] נא"ק".

את פירושם של סימנים אלה מוצאים בחלק האחר של כתב היד - חלק ה"מפתח". הנה הדף הראשון של חלק זה:

סי'מן] א"ם א"ל - א"ם הוא, מ"ה הוא, א"ך הוא, ל"מה הוא

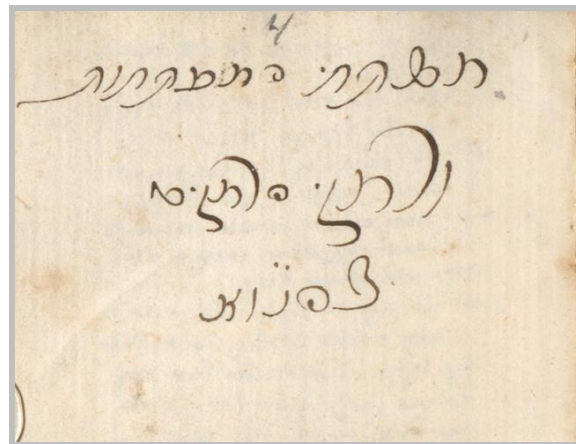
סי'מן] דה"ם - ד"בר אינו עושה עצמו, ה'תחלות יש תכלית למספרן, מ'חובר [-] מחודש.

סי'מן] מד"ה - מ'חובר מחודש, ד"בר אינו עושה עצמו, ה'תחלות יש תכלית למספרן.

א' - סתירת דברי האומרי' [ם] שהעולם נהיה במקרה, ממשל גלגל המים והכתיבה תמה, שאינו נמלט מכוונת מכרין.

סי'מן] ע"ד חק"ר מ"י - ע"ילה ועלול, ד"ימיו חלקי העולם עם חלוקו בשרשיו וצורך קצתו לקצתו, ח'דוש העולם (עם משל מהכתיבה תמה), ק'ושיות למניחי הרבוי מצד עצמות הבורא, ר"יבוי ואחדות, מ'קרה, י'כול או לא יכול.

סי'מן] נא"ק - נ'מצא א'חד ק'דמון ונק' [ראים] מדות עצמיות, וכל א' [אחד] מאלו מחיבת שאריתן.

שער חלק המפתחות והרמזים:

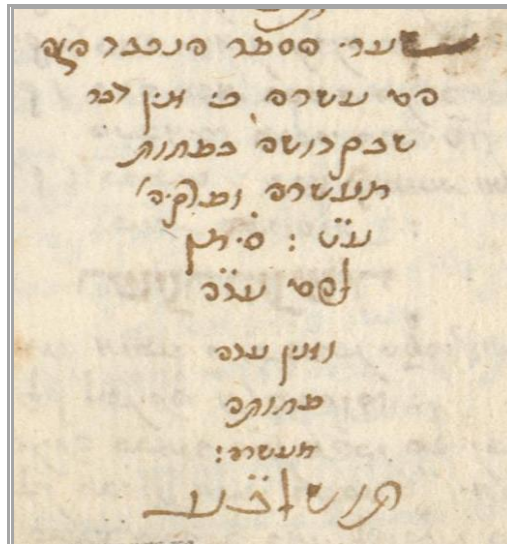
"מפתחי המפתחות ורמזי הרמזים, בהנ"א [בעזרת השם נעשה ונצליח אמין]"

מעניין לציין שהחיד"א מזכיר בספרו 'שם הגדולים', חכם איטלקי שכתב "קיצור חובת הלבבות", וכך כתב (מערכת ספרים): "קיצור חובת הלבבות נדפס ק"ק [=קובץ קטן]¹³ לא' [חד] מרבני פירארה...".

¹³ דהיינו, בפורמט קטן. על פירוש ראשי תיבות אלו, ראה: הרב יעקב סופר, על ספרים וסופרים, מקבציאל לד, בהוצאת מכון אהבת שלום, ירושלים, ניסן תשס"ח, עמ' תקלא

לא הצלחתי למצוא זכר למהדורה מודפסת של חיבור זה, וכן איני יודע מיהו אותו אחד מרבני פירארה. אולי ראהו החיד"א בכת"י ולא בדפוס, ואולי אפילו מדובר על כתב-היד שלנו.

לסיום, נביא את סיומו של כתב-היד ובו רמז על מספר השערים והפרקים בספר "חובת הלבבות":

שערי הספר הנכבד הזה

הם עשרה, כי אין דבר

שבקדושה בפחות

מעשרה ופרקיה'

עט, סימן

להם: עדה

ואין עדה

פחותה

מעשרה

תושלב"ע

[תם ונשלם שבח לאל בורא עולם]

שנה טובה ומתוקה

תז"ל רנ"ו = תזכו לשנים רבות נעימות וטובות

אלי שטרן

מסע ביבליוגרפי - מאת אלי שטרן. חלק מהמידע והתמונות באדיבות "קדם" - בית מכירות פומביות בע"מ. © כל הזכויות שמורות ואין להעתיק בשום אופן ללא רשות מפורשת. תגובות, רעיונות והערות מתקבלות בשמחה, וכמובן מצטרפים חדשים לרשימת התפוצה. elishteren@gmail.com

נוטריקון